

АРХЕОЛОГІЯ

УДК: [572.71:904.5] (477.41) «653»

<https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-36-9-26>**Юрій Долженко**Інститут археології Національної академії наук України
молодший науковий співробітник (Україна)

E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

Researcher ID: AAK-3392-2020

Краніологія чоловіків із давньоруського міста Переяслав

Анотація. Статтю присвячено публікації та порівняльному аналізу краніологічної серії XI–XIII ст. з міста Переяславль (нині Переяслав). Серія складається з черепів, знайдених під час розкопок Д. Самоквасова (1877), В. Щербаківського (1914), а також постійної археологічної експедиції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» під керівництвом М. Товкайла (2004–2007), Д. Тетері (2008–2012), М. Роздобудька (2014–2016) та О. Прядка (2015–2019). **Мета статті** – ввести у науковий обіг новий матеріал, дати загальну характеристику переяславцям XI–XIII ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи (синхроністичний метод), визначити відстані між окремими серіями X–XIII ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясувати місце чоловіків з Переяслава XI–XIII ст. у системі краніологічних типів Східної Європи. Визначити особливості досліджуваної групи за результатами двох типологізацій. **Методологія.** В основі дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, використано загальнонаукові (аналіз і синтез), історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні методи. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою, з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак. У роботі застосовано комп'ютерні програми, які створили Б. й О. Козінцеви 1991 р. Залучено 14 краніометричних ознак. У статті розглядаються тільки чоловіки, позаяк жінки потребують окремого докладного дослідження. **Наукова новизна.** Вперше створено загальну чоловічу давньоруську вибірку Переяслава, до якої залучено 59 черепів. Визначено, що згідно з середніми значеннями краніометричних ознак чоловічу частину серії можна віднести до доліхокранного європеоїдного варіанта з помірно широким обличчям. Доведено, що після об'єднання двох чоловічих краніологічних груп з Переяслава, за типологічною схемою Т. Алексєєвої, переяславці опиняються в колі доліхокранного, середньолицього краніологічного типу, де перебувають сіверяни, дреговичі, смоленські кривичі, радимичі. Встановлено, що за типологією В. Дяченка чоловічу групу певною мірою можна віднести до Неопонтійського краніологічного типу. **Висновки.** При порівнянні чоловічої досліджуваної групи XI–XIII ст. із синхронними серіями з території Русі методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її подібність до міських серій з Любеча, Галича та меншою мірою Чернігова.

Ключові слова: антропологія, археологія, краніометрія, людський череп, Переяслав, Переяславль Руський, Русь, Середня Наддніпрянина.

Постановка проблеми. Переяславль Руський належить до найдавніших міст Русі. Він розташований при впадінні р. Альта в р. Трубіж (ліва притока Дніпра). Про час виникнення міста літопис дає суперечливі відомості: з одного боку, Переяславль згадується під 907 у тексті договору великого князя київського Олега з Візантією, з другого – під 993 р., ідеться про те, що місто заснував великий князь київський Володимир Святославич. За археологічними даними, Переяславль заснований наприкінці X ст. Згадку про нього під 907 р. деякі дослідники пояснюють тим, що назву міста в текст договору вписав літописець. Інші припускають, що на початку X ст. Переяславль існував, але в іншому місці [Вирський & Вортман, 2011 : 149].

Переяславське князівство першим з південно-руських земель зустрілося із загарбниками. Спустошивши Посульську лінію оборони, монгольське військо в березні 1239 р. підійшло до стін Переяслава Руського. Попри великий досвід боротьби з кочовиками, фортеця після тривалого штурму впала, внаслідок чого її спалено. За висновками О. Юрченка та С. Вовкодава, котрі спиралися на зіставлення літописних згадок з археологічними знахідками, зруйнований Переяслав залишався слабо або й зовсім незаселеним до XV ст. [Юрченко & Вовкодав, 2004 : 32, 36]. За даними О. Колибенка, давньоруське місто як живе явище припинило своє існування з усією середньовічною добою [Колибенко, 2015 : 4]. Нині

археологічні розкопки тривають, тож можливе уточнення відомостей про долю міста після навали. Наше дослідження присвячене морфології черепів мешканців Переяслава, які мешкали в місті у XI–XIII ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельна база роботи складається з двох груп чоловічих черепів. До першої входить 8 черепів (8 чоловічих, № 2269–2283) із курганів XII–III ст. поблизу Переяслава, здобутих під час розкопок Д. Самоквасова 1877 р. [Самоквасов, 1908 : 191–205]. Черепи зберігаються у фондах Науково-дослідного інституту і Музею антропології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова [Алексеева & Эренбург (сост.), 1979 : 198].

За краніометричними даними цю групу вперше дослідив 1948 р. Г. Дебец, однак лише за короткою програмою [Дебец, 1948 : 380–383], тож надалі антропологи мали опрацьовувати матеріал повторно. Індивідуальні краніометричні відомості опублікувала 1966 р. Т. Алексеева [Aleksejeva, 1966].

Другу групу сформовано з черепів, які віднайшла в похованнях на ґрунтовому могильнику (Переяслав-II) постійна археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом М. Товкайла [Долженко, 2018b], котра протягом 2004–2018 рр. працювала на південно-східній околиці м. Переяслава. М. Товкайло датував матеріали другою половиною XI–початком XIII ст. [Товкайло, Бузян, Тетеря, & Юрченко; Товкайло & Тетеря, 2017].

Черепи зберігаються у фондах Інституту Археології НАН України. Частину матеріалів з Переяслава-II, уже наявну на 2004 та 2005 рр. (7 черепів), опрацювала Т. Рудич [Рудич, 2007a : 52–54; Рудич, 2007b : 400–406; Рудич, 2008 : 96–103], яка за даними краніометрії виявила найбільшу морфологічну подібність групи до збірної сіверянської серії, а також припустила й північніші зв'язки та походження [Рудич, 2008 : 101].

Слід звернути увагу на те, що чоловіча вибірка, складена у 2004 та 2005 рр. [Рудич, 2007a : 52–54], не є репрезентативною (N = 7), тому доцільно додати до неї першу серію зі згадуваних розкопок Д. Самоквасова 1877 р.

Ю. Долженко раніше дослідив 15 черепів із першої групи та 40 з другої за даними краніоскопії та об'єднав їх в одну міську серію. Встановлено, що черепи з розкопок Д. Самоквасова виявились більш європеїдні, ніж з розкопок М. Товкайла [Долженко, 2018b : 42–43, 50–51].

У цій статті для створення загальної давньоруської чоловічої серії м. Переяслава (Руського) та надання їй краніологічної характеристики залучено індивідуальні дані з роботи Т. Алексеевої, розкопки В. М. Щербаківського у 1914. Номери поховань: 92, 95, 102–104, 111, 121, 123, 126, 132, 146, 150, 161, 162, 169, 175, 176, 179, 184, 194, 200, 201, 217, 231, 185/1, 195/1, 2. З розкопок Д. Самоквасова 1877 р. Номери поховань: 2269–2283, 10325–10327 [Alekseeva, 1966 : 15]; з монографії Т. Рудич – дослідження 2004–2005 рр. [Рудич, 2014 : 260–265], зі статті Т. Рудич – дослідження 2007–2013 рр. [Рудич, 2014 : 260–265], а також результати власних вимірювань Ю. Долженка щодо двох раніше не опрацьованих черепів з розкопок М. Товкайла, Г. Бузян, Д. Тетері, М. В. Роздобудька, О.О. Прядка та О. Юрченка [Долженко, 2015 : 23–36; Прядко, Павлик, Тетеря, Юрченко, & Долженко, 2020 : 113–115; Роздобудько, 2008 : 14–23; Роздобудько, Прядко 2015 : 104–105; Тетеря, & Прядко, 2018 : 35–41; Товкайло, Бузян, Тетеря, & Юрченко, 2008 : 43–53].

Мета статті – ввести у науковий обіг новий матеріал, дати загальну характеристику переяславцям XI–XIII ст. на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи (синхроністичний метод), визначити відстані між окремими серіями X–XIII ст. за допомогою багатовимірного канонічного та кластерного аналізу й з'ясувати місце чоловіків із Переяслава XI–XIII ст. у системі краніологічних типів Східної Європи.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивність антропологічної характеристики населення залежить від кількості краніологічного матеріалу, тобто на етапі евристики враховано весь доступний матеріал, а не його частину, що забезпечує відповідність принципу об'єктивності. Також слід згадати і структуру, де зібраний матеріал повинен бути по можливості масовим. У палеоантропологічних пошуках нерідко доводиться мати справу з малими серіями, в краніології необхідна кількість залежить від зусиль дослідника. Зрозуміло, що можливість планувати обсяг вибірок підвищує достовірність результатів, нівелює чи взагалі виключає випадкові помилки, котрі можуть бути при малій кількості черепів у серії.

Дослідження антропологічного матеріалу проводилися в Інституті археології НАН України. Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [Martin, 1928] указувалася нумерація ознак, а назомаллярний та зигмаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [Абиндер, 1960; Алексеев & Дебец, 1964 : 55]. У таблиці лінійні розміри зазначено в міліметрах, кути – в градусах. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин, які склав Г. Дебец [Алексеев & Дебец, 1964 : 55]. Статеві-вікові визначення

отримано з монографії Т. О. Рудич [Рудич, 2014 : 260–265], а також два поховання опрацював автор статті [Долженко, 2015b : 23–36] за кількома методиками [Brothwell, 1972; Ubelaker, 1978; Bukistra & Ubelaker, 1994; Bružek, 1995 : 93–106; Bruzek, 2002; Bruzek et al., 2017; Vallois, 1937]. В основу краніологічної характеристики добірки покладено середні арифметичні розміри та індекси черепів, наведені в Табл. 1.

При інтерпретації даних використовувались комп'ютерні програми, які створили А. Громов 1996 р. [Громов, 2002], а також Б. й О. Козінцеви 1991 р. [Санкіна & Моисеев, 2006 : 459–462].

До багатовимірного канонічного аналізу залучалися такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота і ширина носа, назомалярний та зигмаксиллярний кути, симотичний індекс і кут випинання носа.

Чоловіча серія. Після об'єднання давньоруська міська серія з м. Переяслава складається з 59 чоловічих черепів, із яких фактично придатні для дослідження 50 черепів у зв'язку з частковим фрагментуванням матеріалу (Табл. 1). Вона (за черепним покажчиком) у середньому характеризується доліхокранією (індекс 73,5) через велику довжину та малу ширину черепа. При цьому, окрім доліхокранічних черепів, які становлять більшість у серії (34), а це загалом 75,5%, у ній виявлено вісім мезокранічних (17,7%) та три брахікранічних (6,6%) черепи. Висотний діаметр (від базіону) – помірних розмірів. Відношення висоти до поздовжнього діаметра свідчить про помірну висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (ортокранія). Висотно-поперечний індекс – великий (акрокранія). Вушна висота – мала, на межі з помірними розмірами (переважно через череп під шифром 2274). Лобна кістка – середніх розмірів. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом – велика (Табл. 1).

Табл. 1. Середні статистичні дані чоловічих черепів XI–XIII ст. загальної давньоруської вибірки Переяслав, віднайдених у 1877–2018 рр.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	186,0	50	4,8**	0,67	0,48	174,0	194,0
8	Поперечний діаметр	136,8	47	4,9	0,71	0,50	124,0	148,0
17	Висотний діаметр	135,2	43	5,1	0,78	0,55	124,0	146,0
5	Довжина основи черепа	102,6	36	4,1	0,68	0,48	92,0	110,0
9	Найменша ширина лоба	96,5	48	4,5	0,65	0,47	85,0	106,0
10	Найбільша ширина лоба	132,4	40	4,6**	0,73	0,51	121,0	142,0
11	Ширина основи черепа	97,7	33	5,5*	0,96	0,68	89,0	113,0
45	Виличний діаметр	132,4	40	4,6	0,73	0,51	121,0	142,0
48	Верхня висота обличчя	69,7	43	4,7*	0,71	0,50	57,0	81,0
43	Верхня ширина обличчя	105,3	21	4,6*	1,00	0,71	98,0	114,0
46	Середня ширина обличчя	94,2	19	5,5*	1,26	0,89	84,0	106,0
55	Висота носа	50,7	46	3,2*	0,47	0,33	43,0	57,0
54	Ширина носа	24,9	50	1,8	0,25	0,18	20,7	29,0
51	Ширина орбіти	41,4	45	1,9	0,29	0,21	37,3	45,0
52	Висота орбіти	32,2	45	2,3*	0,34	0,24	29,0	36,0
20	Вушна висота	112,4	18	5,4*	1,26	0,89	102,1	121,0
32	Кут профілю лоба від nas.	84,1°	15	5,0*	1,28	0,91	75,0°	98,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	81,9°	14	4,7*	1,26	0,89	76,0°	91,0°
72	Кут загальнолицьовий	83,0°	35	5,2*	0,88	0,63	67,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	83,1°	15	3,8*	0,98	0,69	78,0°	91,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79,7°	6	8,2	3,33	2,36	71,0°	90,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,7°	31	6,0*	1,09	0,77	13,0°	45,0°
77.	Назомалярний кут	137,8°	17	5,3*	1,28	0,91	131,0°	153,0
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	126,1°	16	5,4	1,36	0,96	118,0°	136,0
FC	Глибина іклової ямки	–6,6	30	2,0*	0,37	0,26	–1,0	–8,8
Індекси:								
8:1	Черепний	73,6	46	3,3	0,48	0,34	67,4	83,6
17:1	Висотно-поздовжній	72,5	33	2,8**	0,49	0,35	66,8	82,0
17:8	Висотно-поперечний	98,8	42	3,6**	0,55	0,39	90,5	106,2
9:8	Лобно-поперечний	70,4	42	3,5	0,54	0,38	63,0	77,6

45:8	Поперечний фаціо-церебральний	96,6	38	3,7	0,59	0,42	89,6	105,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	52,0	35	3,7*	0,63	0,45	42,5	61,6
9:45	Лобно-вिलичний	72,8	36	3,5	0,58	0,41	66,2	81,3
10:45	Коронарно-виличний	88,3	17	4,6*	1,12	0,79	78,9	95,5
40:5	Випинання обличчя	95,0	32	4,4*	0,78	0,55	86,0	106,0
48:45	Верхній лицьовий	52,7	37	3,7*	0,61	0,43	42,9	60,2
54:55	Носовий	49,1	46	4,6*	0,67	0,48	40,4	59,6
DS:DC	Дакріальний	57,9	20	13,3*	2,97	2,10	30,4	87,1
SS:SC	Симотичний	50,8	23	16,3*	3,41	2,41	23,1	85,3
52:51	Орбітний	77,6	44	4,6**	0,69	0,49	67,9	86,4

М – середня арифметична величина; **n** – кількість випадків; **σ** – середні квадратичні відхилення; **m (M)** – похибка середньої арифметичної величини; **ms** – похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення

Ширина обличчя в чоловічій серії з переяславського могильника – помірна, позаяк вилічний діаметр, виміряний у 40 черепів, становить 132,4 мм. Верхня висота обличчя – теж середня, за верхньолицьовим індексом воно помірно широке (мезен). Назомалярний кут – малий, тобто обличчя різко профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є один череп зі сплосченим горизонтальним профілюванням (23 за 2004 р.). Зигмаксиллярний кут виявився теж малим, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії – 80,1°, тобто обличчя мезогнатне, помірно випнуте у вертикальній площині.

Отже, після об'єднання чоловічих черепів із м. Переяслав, за типологічною схемою Т. Алексєвої [Алексєва, 1973 : 67], переяславці опиняються в колі доліхокранного, середньолицього краніологічного типу, де перебувають сіверяни, дреговичі, смоленські кривичі, радимичі. За типологією В. Дяченка [Дяченко, 1986 : 234–243; Дяченко, 1993 : 151–166], чоловічу групу певною мірою можна віднести до Неопонтійського краніологічного антропологічного типу (Табл. 2).

Загалом у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено у 21 випадку з 38 (55,2%), нижчими за стандартні величини виявилися середні квадратичні відхилення («сигми») у п'яти ознак (13,1%), а у 12 ознак (29,5%) середні квадратичні відхилення («сигми») вкладаються в стандартні норми. Беручи до уваги значну варіабельність ознак, можна говорити про морфологічну неоднорідність групи (Табл. 1).

Табл. 2. Окремі середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів з Переяслава XI–XIII ст. та зіставлення їх з Неопонтійським (Понтійським) краніологічним типом [За Дяченко 1986 : 240; Дяченко 1993 : 151–166].

№ за Марті-ном	Ознаки	М	Краніологічний тип	М
		Переяслав		Понтійський
1	Поздовжній діаметр	186,0	Неопонтійський; Понтійський	184,8–191,6
17	Висотний діаметр	135,2	Неопонтійський	135,0–137,7
45	Вилічний діаметр	132,4	Понтійський	130,2–133,2
48	Верхня висота обличчя	69,7	Неопонтійський	68,5–73,1
72	Кут загальнолицьовий	83,0°	Неопонтійський	85,0° – 87,7°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	69,7°	—	79,0° – 85,2°
75(1).	Кут випинання носа	29,7°	Неопонтійський	27,9° – 33,2°
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	126,1°	Неопонтійський	121,4° – 127,0°
Індекси:				
8:1	Черепний	73,6	Неопонтійський	70,8–75,2
48:45	Верхній лицьовий	52,7	Понтійський	52,1–55,5
54:55	Носовий	49,1	Неопонтійський	47,7–50,5
DS:DC	Дакріальний	57,9	Понтійський	46,3–59,5
SS:SC	Симотичний	50,8	—	37,7–48,6

Перевірити наше припущення та виявити основні напрямки морфологічних зв'язків давньоруської палеопопуляції з Переяслава, а також визначити її місце у системі антропологічних типів Русі IX–XIII ст., допомогли синхроністичний метод і міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [Дерябин, 2008 : 212–229].

Для порівняльного багатовимірного аналізу використано дані 47 чоловічих краніологічних серій II тис. н. е., які дослідили різні вчені (Табл. 3). Серед них – 20 серій з давньоруських міст, котрі репрезентують території різних племен: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського; Витачів, Смоленськ, Київ-1, Стара Рязань; Путивль; Юр'їв, Новгородка; Верхній Київ, Гора Щекавиця у Києві; Псков; Стара Ладога Ярославль; Погориння; Любеч; Желні; Чернігів; Києво-Печерська лавра [Алексеева, 1973 : 122–125; Алексеева, 1969; Веремейчик & Долженко, 2013; Гончарова, 2011 : 206; Долженко, 2014; Долженко, 2015а; Долженко & Прищеп, 2016; Долженко & Прядко, 2016; Дяченко 1993; Козак 2000; НА ІА НАНУ. Ф. план. теми. № 1984/8. Арк.181–212; НА ІА НАНУ. Ф. експ. 2005 р.; Орлов & Моця & Покас, 1985 : 30–62, 137; Рудич, 1998; Рудич, 1999; Рудич, 2003; Рудич, 2005; Саливон, 1971 : 99; Санкина, 2000 : 90–107; Седов, 1974 : 14–17].

Наступні 28 серій представляють матеріали з могильників сільських та дружинних поховань і походять із ареалів практично всіх історичних племен: київські поляни, кривичі (смоленські, тверські, ярославські, костромські, володимирські), в'ятичі, радимичі, дреговичі; Шестовиця; Кам'яне; хут. Зелений Гай; Ліскове; сіверяни; Автуничі, Гущин, Липове; Монастирок; Григорівка, Бучак; Лука; Бегунці; Південно-Східне Приладожжя; збірні групи Брестської та Гродненської обл. (Республіка Білорусь), які ототожнюють із західною гілкою дреговичів; Бранешти, Василів, Жванець [Алексеева, 1973; Алексеева, 1969; Великанова, 1975 : 96–111; Долженко & Веремейчик, 2015; Долженко, 2017; Долженко, 2018а; Долженко, 2019; Долженко, 2020; Дяченко & Покас & Сухобоков, 1984; Зіневич, 1962; НА ІА НАНУ. Ф. план. теми. № 1992/58; Козак, 2000; Коробушкин & Саливон, 1990 : 146–147; Покас, 1988; Покас, Осадчий & Приймак, 2007; Рудич, 2016; Санкина, 2000 : 15–16; Хартанович & Чистов, 1984].

Табл. 3. Давньоруські краніологічні серії, що використовувались для порівняльного аналізу [За Дяченко, 1986 : 240; Дяченко, 1986 : 234–243; Дяченко, 1993 : 151–166].

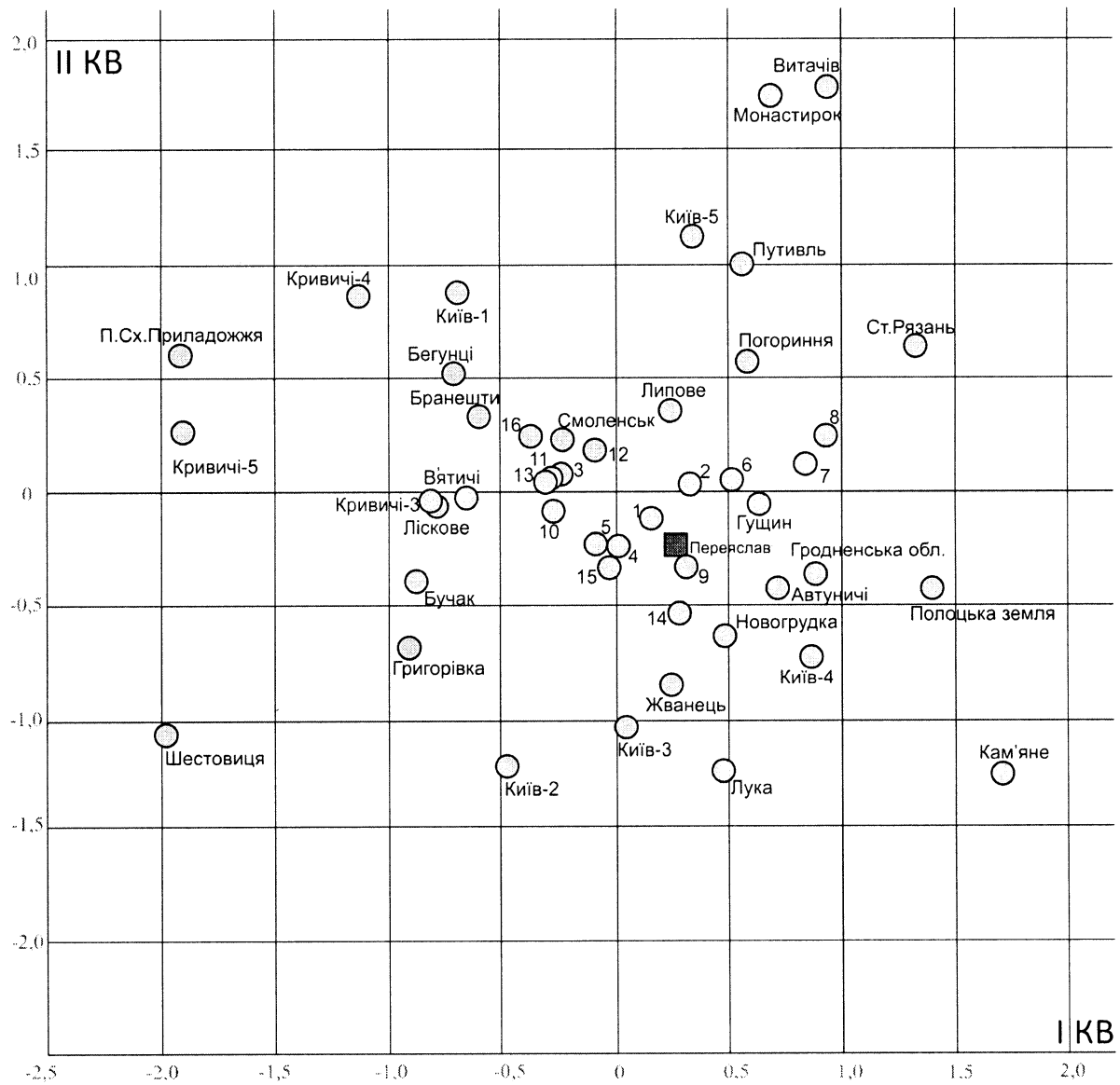
№ п/п	Група	Датування (ст.)	Краніологічний Тип за В. Дяченком
Давньоруські групи Чернігівської землі			
1.	м. Любеч	XI–XII	Неопонтійський
2.	Шестовиця	IX–X	–
3.	м. Чернігів (Загальна група)	X–XIII	Понтійський та Карпатський
4.	хут. Зелений Гай	XI–XIII	Неопонтійський
5.	м. Путивль	XI–XIII	–
6.	Ліскове (Листвен)	XI–XIII	Неопонтійський
7.	Сіверяни (збірна серія)	XI–XIII	Понтійський
8.	Автуничі	XI–XIII	Індо-Дніпровський
9.	Гущин	X–XII	Понтійський
10.	Липове	XI–XII	Неопонтійський
Давньоруські групи Київської землі			
11.	Київ-1 (Цвинтарі, досліджені 1973 р.)	XI–XIII	–
12.	Київ-2 (Гора Щекавиця)	XI–XIII	–
13.	Київ-3 (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X–XIII	–
14.	Київ-4 (Верхній Київ, збірна серія)	XI–XIII	–
15.	Григорівка (у статті, за матеріалами могильника Григорівка, О. Козак визначила, що чоловіча частина вибірки за шириною, профілюванням обличчя та випинанням носа наближається до Дунайсько-Дніпровського типу [Козак 2000 : 70].	XI	Неопонтійський
16.	Бучак	XI	–
17.	Витачів	X–XIII	–
18.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI–XIII	–
19.	Монастирок	XI–XIII	–
20.	Юр'їв	XI–XII	–

21.	Козаровичі [Дяченко 1993 : 157].	XI–XIII	Індо-Дніпровський
22.	Лука (Кучари)	XI–XII	–
Давньоруські групи Переяславської землі			
23.	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне) (після опрацювання сільського могильника Кам'яне з Переяславської землі В. Дяченко, використовуючи власну типологію, визначив, що черепи належать до Індо-дніпровського типу [Дяченко, Покас, & Сухобоков 1984 : 4–26].	IX–XII	Індо-Дніпровський
24.	Желні	XI–XIII	Неопонтійський
Давньоруські групи літописної землі дреговичів			
25.	Новогрудка	XI–XII	–
26.	Дреговичі (збірна серія)	X–XIII	–
27.	Кургани Брестської обл.	X–XIII	–
28.	Кургани Гродненської обл.	X–XIII	–
Давньоруська група літописної Древлянської землі			
29.	Возвягель	XI–XIII	–
Давньоруська група літописної Волинської землі			
30.	Погориння (Дорогобуж та Пересопниця)	XII–XIII	Неополіський
Давньоруські групи Новгородської землі			
31.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI–XII	–
32.	Південно-Східне Приладожжя	XI–XIII	–
33.	Бегунці (Іжорське плато)	XII–XIII	–
Давньоруські групи Муромо-Рязанського князівства			
34.	Стара Рязань-I	XI–XII	–
35.	Стара Рязань-II	XII–XIII	–
36.	В'ятичі (збірна серія)	XII–XIII	–
Давньоруські групи Смоленської землі			
37.	Смоленськ	XII–XIII	–
38.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X–XII	–
39.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X–XII	–
40.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X–XII	–
41.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X–XII	–
42.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-нижегородська група, кургани)	X–XII	–
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міжріччя			
43.	Василів, середня течія Дністра	XII	–
44.	Бранешти	X–XI	–
45.	Галич (Крилос)	X–XIII	–
46.	Жванець	XI–XIII	Ільменський
Давньоруська група літописної Полоцької землі (Білоруське Подвіннтя)			
47.	Полоцькі кривичі (кургани)	XI–XIII	–

Після канонічного багатовимірної аналізу можна візуально спостерігати розташування чоловічої вибірки Переяслав у площині I–II канонічних векторів (KB) (Рис. 1). Серія за KB I (21,3% загальної дисперсії) отримала малі додатні значення (0,259). Подібні значення вектора зафіксовано також у вибірці черепів з Ярославля, Липового, Жванця та меншою мірою Галича (Табл. 4). На розподіл серій за цим KB (Табл. 5) найбільше вплинули такі ознаки: кут випинання носових кісток, виличний діаметр, висота носа, найменша ширина лоба та висотний діаметр черепної коробки.

За KB II (15,3% загальної дисперсії) досліджувана міська група отримує малі від'ємні значення вектора (–0,231), що зумовлює подібність за даним KB до сіверян (–0,235), Возвягеля (–0,226) та м. Галич (–0,328). На розподіл серій вплинули довжина й поперечний діаметр черепної коробки, ширина орбіт та назомалярний кут обличчя.

У просторі KB I та KB II переяславська чоловіча група розташована майже в центрі координатного поля. Найбільш подібною до неї виявилася міська група Галич (Рис. 1). Морфологічна подібність між черепами з Переяслава та Галича проявляється в майже однакових поздовжньому та висотному діаметрі черепної коробки, ширині обличчя, носа, орбіт, профілюванні обличчя на середньому рівні та куті носа. Також слід зазначити статистичну подібність до досліджуваної групи збірної сіверянської вибірки та м. Любеч (Рис. 1).

Рис. 1. Розташування 48 чоловічих давньоруських груп у просторі І і ІІ КВ. 1 – Любеч; 2 – Зелений Гай; 3 – Чернігів (загальна серія); 4 – сіверяни; 5 – Возвягель; 6 – Желні; 7 – Юр'їв; 8 – Василів; 9 – Галич; 10 – кривичі – 1; 11 – кривичі-2; 12 – дреговичі; 13 – радимичі; 14 – Ярославль; 15 – Гродненська обл.

За КВ III (11,1% загальної дисперсії) основні роз'єднувачі ознаки такі: верхня висота обличчя, орбіт та симотичний індекс. За даним КВ вибірка черепів з Переяслава (Рис. 2, 3) отримала малі додатні значення (0,180). Майже ідентичні результати спостерігаємо в серії з полянської землі – Монастирок (0,185), також виявлено подібні значення у «кривичів» костромської курганної групи (Табл. 4). Найближчою групою за цим КВ можна визнати могильник Жванець XII–XIII ст. на р. Дністер. (Рис. 1, 2, 3).

У просторі I–III КВ досліджувана група опиняється між такими містами як Новогрудка, Любеч і хут. Зелений Гай (Рис. 2).

Загалом найближчими групами до Переяслава можна вважати Галич та Любеч (Рис. 1). Одразу слід зауважити про морфологічну подібність поховань з Любеча (сіверянські території) до Переяслава, які автор також відніс за типологією В. Д. Дяченка до Неопонтійського (Понтійського) антропологічного типу (Табл. 5). Отже, підтверджується північний напрямок зв'язків досліджуваної групи [Рудич, 2008 : 101]. Щодо збірної сіверянської вибірки, яка за даними Т. О. Рудич була подібна до малочисленної групи Переяслав із семи черепів раніше, вона також розташовується неподалік (Рис. 1) за двома КВ (Табл. 5).

Табл. 4. Значення I–III KB для 48 давньоруських краніологічних серій з території Русі.

№ п/п	Групи	I KB	II KB	III KB
1.	Переяслав (Загальна серія)	0,259	-0,231	0,180
2.	Желні	0,507	0,056	-0,376
3.	Гущин	0,627	-0,051	0,118
4.	Липове	0,236	0,360	-0,332
5.	Ліскове	-0,798	-0,059	-0,344
6.	Автуничі	0,708	-0,422	-1,165
7.	Погориння	0,576	1,023	-0,028
8.	Любеч	0,151	-0,113	0,482
9.	Сіверяни	0,006	-0,235	-0,169
10.	Бучак	-0,889	-0,390	-0,441
11.	Григорівка	-0,920	-0,682	0,069
12.	Київ-1 (1971 р.)	-0,705	0,882	-0,444
13.	Витачів	0,929	1,786	0,100
14.	Новогрудка	0,475	-0,632	0,287
15.	Верхній Київ (Київ-4)	0,856	-0,725	-0,886
16.	Гора Щекавиця (Київ-2)	-0,489	-1,207	-0,342
17.	Стара Рязань	1,316	0,644	0,976
18.	Смоленськ	-0,241	0,233	0,115
19.	Возвягель	-0,095	-0,226	-1,128
20.	Чернігів (загальна серія)	-0,247	0,082	0,047
21.	Хутір Зелений Гай	0,322	0,037	-0,113
22.	Юр'їв	0,831	0,125	0,298
23.	Шестовиця	-1,986	-1,066	1,375
24.	Пд.-Сх. Приладожжя	-1,921	0,607	0,394
25.	Вул. Паторжинського (Київ-3)	0,039	-1,035	-0,076
26.	Бранешти	-0,611	0,335	-0,236
27.	Василів	0,921	0,249	0,986
28.	Монастирок	0,681	1,748	0,185
29.	Кам'яне	1,698	-1,244	1,829
30.	Галич	0,305	-0,328	-0,198
31.	Полоцькі кривичі	1,388	-0,423	-0,010
32.	В'ятичі	-0,667	-0,022	0,025
33.	Кривичі-1	-0,282	-0,081	-0,410
34.	Кривичі-2	-0,291	0,065	0,050
35.	Кривичі-3	-0,825	-0,035	0,321
36.	Кривичі-4	-1,141	0,867	0,202
37.	Кривичі-5	-1,911	0,268	0,135
38.	Дреговичі	-0,098	0,187	-0,056
39.	Радимичі	-0,317	0,047	0,046
40.	Путивль	0,554	1,005	-0,337
41.	Ярославль	0,275	-0,532	0,562
42.	Брестська обл.	-0,035	-0,331	-0,077
43.	Гродненська обл.	0,875	-0,360	0,392
44.	Бегунці	-0,722	0,525	0,489
45.	Лавра (Київ-5)	0,335	1,128	-0,944
46.	Київські поляни	-0,382	0,248	0,314
47.	Лука	0,468	-1,229	-1,395
48.	Жванець	0,239	-0,848	-0,469

Табл. 5. Коефіцієнти кореляцій I–III KB серед 48 чоловічих груп X–XIII ст. з території Русі.

Ознаки	Чоловіки		
	I	II	III
1. Поздовжній діаметр	0,301	-0,480	0,222
8. Поперечний діаметр	0,070	0,148	0,037
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,274	-0,254	0,025
9. Найменша ширина лоба	0,501	-0,383	-0,034
45. Виличний діаметр	0,590	0,323	-0,333

48. Верхня висота обличчя	0,230	-0,055	0,493
55. Висота носа	0,454	-0,074	0,224
54. Ширина носа	-0,072	0,384	0,534
51. Ширина орбіти	-0,041	0,458	-0,363
52. Висота орбіти	-0,155	0,257	0,455
77. Назомалярний кут	-0,198	-0,574	0,148
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	-0,396	0,304	0,346
SS:SC. Симотичний індекс	0,036	-0,048	-0,136
75 (1). Кут випинання носа	0,887	0,306	0,110
Внесок у загальну дисперсію (%)	21,365	15,323	11,112

Окремо проведено порівняльний багатовимірний кластерний аналіз [Дерябин, 2008 : 212–229], де залучалися перераховані серії та ознаки. Він виявив на п'ятому кроці кластеризації з 47 подібність збірної досліджуваної групи до вибірки з Чернігова (дистанція 0,637 із 13,207). Морфологічна схожість між названими серіями проявляється в майже однакових висотному діаметрі черепної коробки, ширині лобної кістки, обличчя, орбіт, висоті обличчя, носа, орбіт, назомалярному куті обличчя. Ідентична ширина носа.

Отже, в попередніх розвідках Т. Рудич, у всіх варіантах аналізу, які найбільш статистично близькі до людей, похованих на досліджуваному могильнику, фігурують мешканці Лівобережжя та дещо північніших областей, зокрема Любеча та Зеленого Гая [Рудич, 2012]. У нашому випадку до них додаються Новгородка, Чернігів, Гушин і вибірка із Західної України – Галич. Чернігівський вплив пояснюється особливостями політичного статусу князівської влади в Переяславі. Вона, як стверджує М. Коринний, довго перебувала під впливом та опікою не лише київських і ростово-суздальських, а й чернігівських князів [Коринний, 1992 : 235].

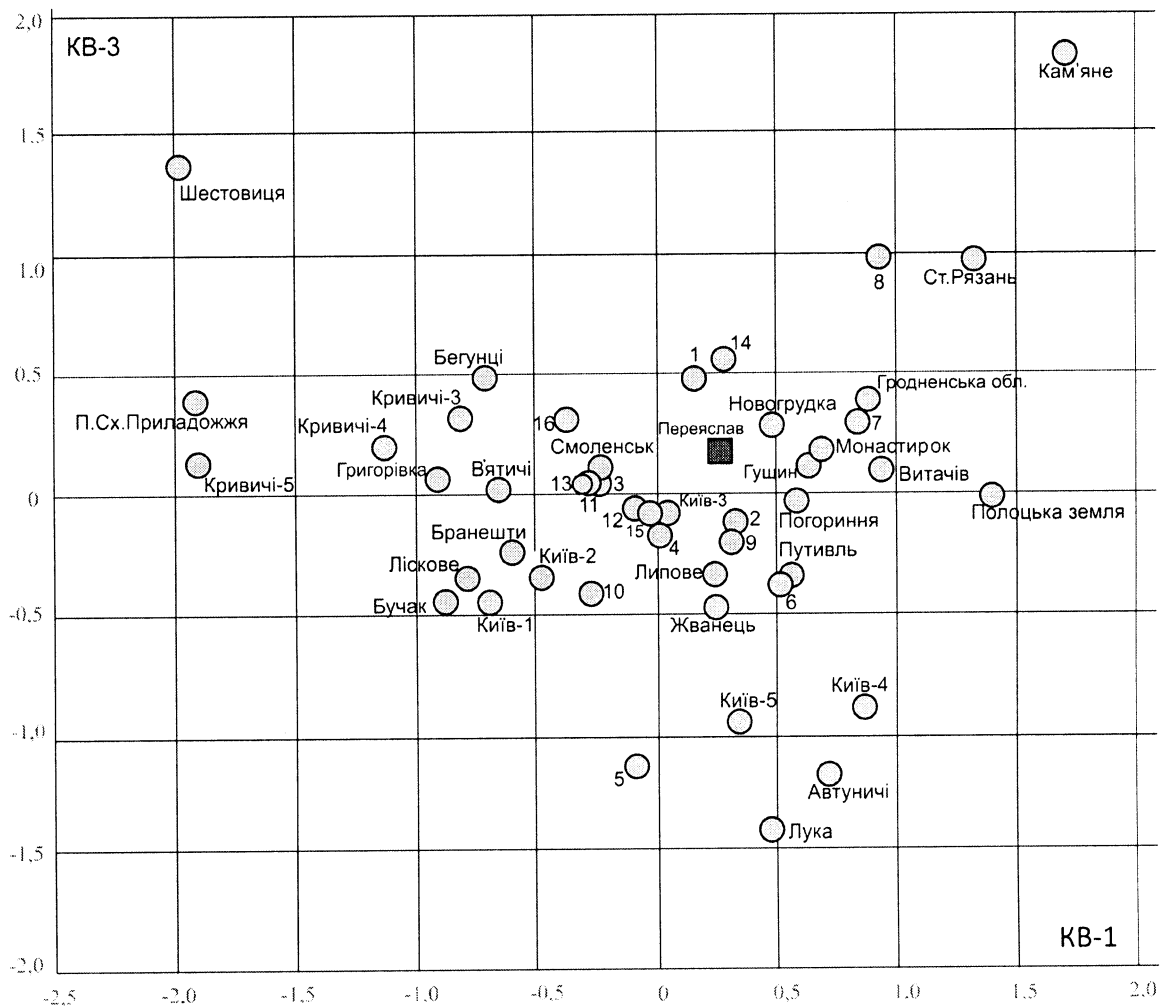
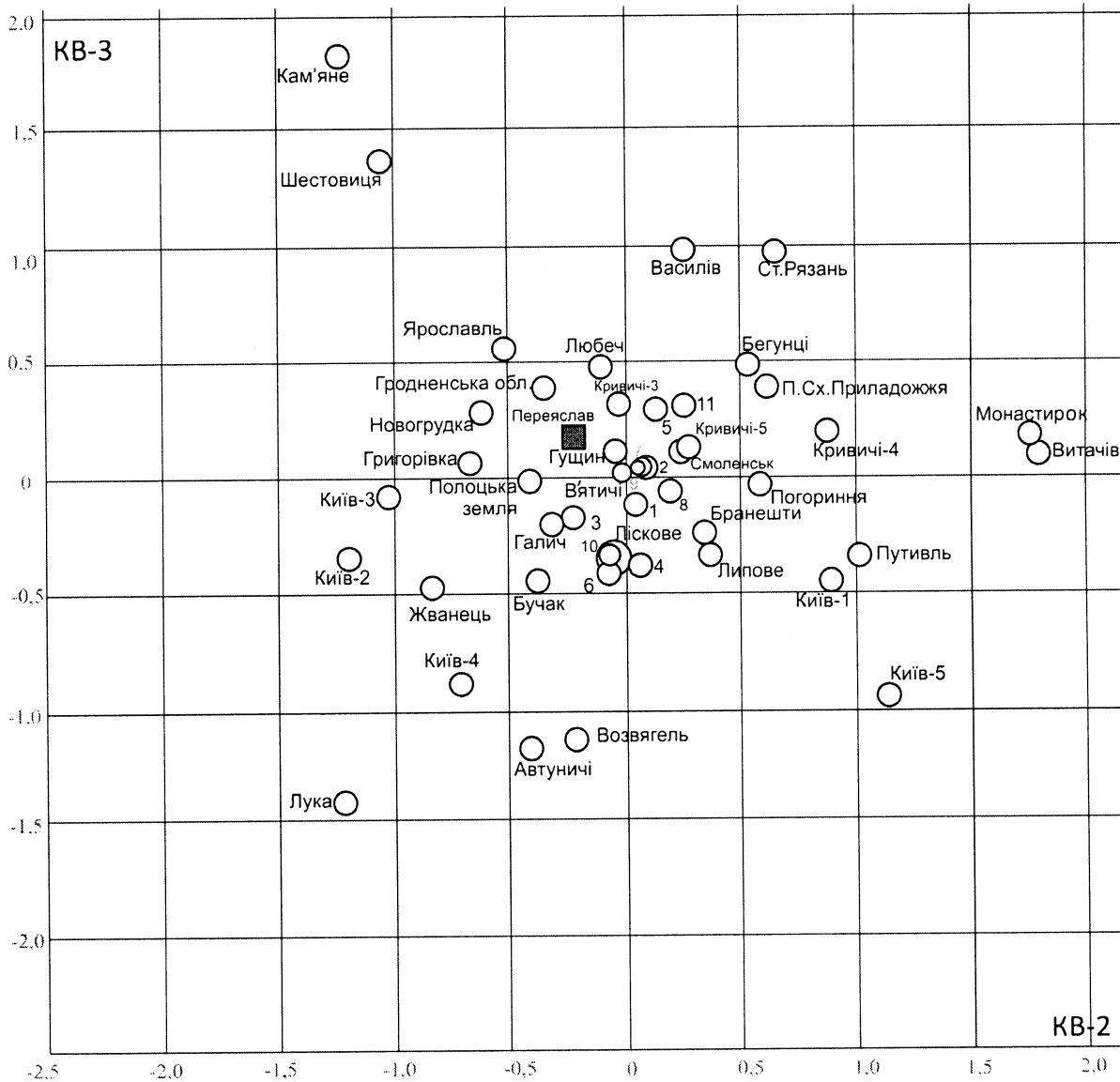

Рис. 2. Розташування 48 чоловічих давньоруських груп у просторі I і III KV. 1 – Любеч; 2 – хутір Зелений Гай; 3 – Чернігів (загальна група); 4 – сіверяни; 5 – Возвягель; 6 – Желні; 7 – Юр'їв; 8 – Василів; 9 – Галич; 10 – кривичі-1; 11 – кривичі-2; 12 – дреговичі; 13 – радимичі; 14 – Ярославль; 15 – Брестська обл.; 16 – київські поляни.

Рис. 3. Розташування 48 чоловічих давньоруських груп у просторі II і III КВ. 1 – хутір Зелений Гай; 2 – Чернігів (загальна група); 3 – сіверяни; 4 – Желні; 5 – Юр'їв; 6 – кривичі-1; 7 – кривичі-2; 8 – дреговичі; 9 – радимичі; 10 – Брестська обл.; 11 – київські поляни.

Висновки.

1. Після об'єднання чоловічих черепів з давньоруського м. Переяслав XI–XIII ст., за типологічною схемою Т. Алексєєвої, переяславці опиняються в колі доліхокранного, середньолицього краніологічного типу, де перебувають сіверяни, дреговичі, смоленські кривичі, радимичі.

2. Посилаючись на типологію В. Дяченка, чоловічу групу певною мірою можна віднести до Неопонтійського (Понтійського) краніологічного антропологічного типу.

3. При порівнянні чоловічої досліджуваної групи XI–XIII ст. із синхронними серіями території Русі методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу відзначено її подібність до міських серій з Любеча, Галича та меншою мірою Новгородки й Чернігова.

Оскільки за даними археології простежуються зв'язки Переяслава Руського з великими ремісничими й торговими європейськими центрами, перспективним є порівняння мешканців міста й вихідців із Західної, Південної, Центральної і Північної Європи за короткою програмою. Також окремого дослідження потребує група жіночих черепів із м. Переяслава.

Подяка. Щиро дякую О. О. Прядку за консультації та краніологічний матеріал.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Aleksiejewa, T.** (1966). Wschodniosłowiańskie czaszki z kurhanów plemiennych. *Materiały i prace Antropologiczne. Zakład antropologii Polskiej Akademii Nauk*, 72, 3–172.
- Brothwell, D. R.** (1972). *Digging up Bones*. London: «Trustees of the British museum», 194 p.
- Bružek, J.** (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E.** (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buikstra, J., & Ubelaker, D.** (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 44, 206 p.
- Martin, R.** (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena: «Verlag von Gustaf Fischer», 1062 S.
- Ubelaker, D. H.** (1989). *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington: «Taraxacum», 172 p.
- Vallois, H. V.** (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, 499–532.
- Абиндер, Н.** (1960). Трансверзальная уплощенность лицевого скелета. *Труды института этнографии АН СССР*, 50, 153–178.
- Алексеев, В., & Дебец, Г.** (1964). *Краниметрия. Методика антропологических исследований*. Москва: «Наука», 127 с.
- Алексеева, Т.** (1969). Антропологічний склад населення давньоруських міст. *Матеріали з антропології України*, 4, 73–86.
- Алексеева, Т.** (1973). *Этногенез восточных славян*. Москва: «Издательство МГУ», 330 с.
- Алексеева, Т., & Эренбург, Р. (сост.)** (1979). *Каталог краниологических и остеологических коллекций института и музея антропологии МГУ (1865–1977)*. Москва: «Изд. Московского университета», 198 с.
- Великанова, М.** (1975). *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: «Наука», 284 с.
- Веремейчик, Е., & Долженко, Ю.** (2013) Могильник XII–XIII вв. На Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010–2012 гг. *Человек в окружающей среде: этапы взаимодействия*. 5-я международная конференция «Алексеевские чтения» памяти академиков Т. И. Алексеевой и В. П. Алексеева (6–8 ноября 2013 г.). Тезисы (с. 18). Москва.
- Вирський, Д., & Вортман, Д.** (2011). Переяслав-Хмельницький. Ред. В. А. Смолій, *Енциклопедія історії України* (у 10 т. Т. 8. Па – Прик, сс. 149–152). Київ.
- Гончарова, Н.** (2011). Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии. Научный альманах*, 19, 202–216.
- Громов, А.** (2002). *Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири: Эпоха бронзы*. (дисс. ... канд. ист. наук: 03.00.14 – Антропология). Санкт-Петербург: Б/и, 198 с.
- Дебец, Г.** (1948). *Палеоантропология СССР, IV*. Москва – Ленинград: «Издательство АН СССР», 391 с.
- Дерябин, В.** (2008). *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва: «МГУ, биологический факультет», 332 с.
- Долженко, Ю.** (2014). Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Наукова збірка: Історична антропология та біоархеология України*, 49–84.
- Долженко, Ю.** (2015a). До краниології давньоруського населення Любеча. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 1, 1, 3–39.
- Долженко, Ю.** (2015b). Краниология черепів XII–XIII ст. із Переяславського могильника Гора. *Архивариус. По результатам IV международной научно-практической конференции «Наука в Современном мире»*. *Мультидисциплинарний научний журнал*, 23–36.
- Долженко, Ю.** (2017). Курганний могильник Липове XI–XII ст. за даними краниології. *Історична Пам'ять*, 36, 122–143.
- Долженко, Ю.** (2018a). Давньоруський комплекс Автуничі: за даними краниології. *Ніжинська старовина*, 26 (29), 79–97.
- Долженко, Ю.** (2018b). Антропологічний склад населення Південноруської землі (за даними етнічної краниоскопії). *Scriptorium nostrum*, 2 (11), 39–80.
- Долженко, Ю.** (2019). Краниология похованих у давньоруському могильнику біля с. Гушчин. *Археология*, 3, 98–112. DOI: 10.15407/archaeologyua2019.03.098

- Долженко, Ю. (2020). Могильник XII–XIII ст. Жванець на Дністрі за даними краніології. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 31 (70), 1, 134–143. DOI: 10.32838/2663-5984/2020/1.23.
- Долженко, Ю., & Веремейчик, О. (2015). Населення селища Ліскове XII–XIII ст. за даними краніології. *Сіверщина в історії України*, 8, 83–90.
- Долженко, Ю., & Прищепа, Б. (2016). Антропологічні матеріали X–XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці. *Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині*, 20, 165–190.
- Долженко, Ю., & Прядко, О. (2016). Краніологія населення давньоруського міста Желні. *Наукові записки з української історії*, 38, 3–22.
- Дяченко, В. (1986). Антропологический состав средневековых восточных славян. *Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас.* (с. 234–243). Москва.
- Дяченко, В. (1993). Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989.* (сс. 151–166). Київ.
- Дяченко, В., Покас, П., & Сухобоков, О. (1984). Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины.* (сс. 4–26). Киев.
- Зіневич, Г. (1962). До антропології Шестовицького могильника. *Матеріали з антропології України*, 2, 37–47.
- Козак, О. (2000). Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка). *Археологія*, 1, 67–80.
- Колибенко, О. (2015). *Археологія давньоруського міста. Навчальний посібник.* Переяслав-Хмельницький: «ФОП Лукашевич О. М.», 200 с.
- Коринный, Н. (1992). Переяславская земля X – первая половина XIII века. Киев: «Наукова думка», 312 с.
- Коробушкин, Т., & Саливон, И. (1990). Сельское население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников). *Археологія*, 3, 138–149.
- НА ІА НАНУ – Національний архів Інституту археології Національної академії наук України.
- Орлов, Р., Моця, А., & Покас, П. (1985). Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (*История и археология*): Сборник научных трудов. (сс. 30–61). Киев.
- Покас, П. (1988). Антропологическая характеристика погребений. В: Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.* (сс. 135–137). Киев.
- Покас, П., Осадчий, Є., & Приймак, В. (2007). *Зелений Гай.* Полтава.
- Прядко, О., Павлик, О., Тетеря, Д., Юрченко, О., & Долженко, Ю. (2020). Дослідження на Східній околиці м. Переяслав. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, 113–115.
- Роздобудько, М. (2008). Ранньослов'янські пам'ятки Переяславського лівобережжя першої половини I тис. н. е. *Наукові записки з української історії*, 20, 14–23.
- Роздобудько, М., & Прядко, О. (2015). Дослідження на території національного Історико-Етнографічного заповідника «Переяслав». *Археологічні дослідження в Україні 2014.* (сс. 104–105). Київ.
- Рудич, Т. (1998). Антропологічний склад населення давнього Галича. *Галич та Галицька земля.* (сс. 119–124). Київ – Галич.
- Рудич, Т. (1999). До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. За матеріалами розкопок міста Возвягель. *Народознавчі зошити*, 6, 794–803.
- Рудич, Т. (2003). Антропологічний склад населення давньоруського міста Возвягель. *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України.* Збірка наукових праць (сс. 135–142). Київ.
- Рудич, Т. (2005). Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004*, 420–424.
- Рудич, Т. (2007а). Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.*, 9, 52–54.
- Рудич, Т. (2007б). Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий). *Вестник антропологии*, 15, 2, 400–406.
- Рудич, Т. (2008). До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами з могильника на околиці Переяслава-Хмельницького). *Наукові записки з української історії*, 20, 96–103.
- Рудич, Т. (2012). Антропологічний склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, 36–48.
- Рудич, Т. (2014). *Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології.* Київ: «Майдан», 295 с.

- Рудич, Т.** (2016). Антропологічний матеріал із розкопок могильника давньоруської доби Лука (Кучари). *Археологія*, 1, 42–52.
- Саливон, І.** (1971). Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка. *Матеріали з антропології України*, 5, 92–110.
- Самоквасов, Д.** (1908). *Могилы русской земли*. Москва: «Синод. Тип.», 276 с.
- Санкина, С.** (2000). *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 109 с.
- Санкина, С., & Моисеев, В.** (2006). Александр Григорьевич Козинцев. *Personalia*. *Антропологический форум*, 5, 459–462.
- Седов, В.** (1974). Славяне Среднего Поднепровья (по данным палеоантропологии). *Советская Этнография*, 1, 16–31.
- Тетеря Д., & Прядко О.** (2018). Ґрунтові могильники в містобудівному просторі Переяслава Руського. *Фактор простору в історичних дослідженнях. Матеріали круглого столу (31 травня 2018 р., м. Переяслав-Хмельницький)*. (сс. 35–41). Переяслав-Хмельницький.
- Товкайло М., Бузян Г., Тетеря Д., & Юрченко О.** (2008). Переяславський давньоруський ґрунтовий могильник. *Матеріали досліджень 2007 р. Збірник наукових статей*, 2, (4), 43–53.
- Товкайло М., & Тетеря Д.** (2017). Переяславський ґрунтовий могильник давньоруського часу за матеріалами досліджень 2013 року. *Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 11 (13), 164–175.
- Хартанович, В., & Чистов, Ю.** (1984). Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато. *Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии* (сс. 74–105). Ленинград.
- Юрченко, О., & Вовкодав С.** (2004). До питання про існування Переяслава в другій половині XIII–XV ст. *Наукові записки з української історії*, 15, 31–37.

Юрий Долженко

Институт археологии Национальной академии наук Украины
младший научный сотрудник (Украина)

Краниология мужчин из древнерусского города Переяслав

Аннотация. Статья посвящена публикации и сравнительному анализу краниологической серии XI–XIII вв. из города Переяславль (современный Переяслав). Серия состоит из черепов, найденных во время раскопок Д. Самоквасова (1877), В. Щербаковского (1914), а также постоянной археологической экспедиции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» под руководством Н. Товкайло (2004–2007), Д. Тетери (2008–2012), М. Роздобудько (2014–2016), А. Прядко (2015–2019). **Цель статьи** – ввести в научный оборот новый материал, дать общую характеристику переяславчанам XI–XIII вв. на фоне близлежащих этнических групп Украины и Восточной Европы (синхронистический метод), определить расстояния между отдельными сериями X–XIII вв. при помощи многомерного канонического и кластерного анализа и выяснить место мужчин из Переяслава XI–XIII вв. в системе краниологических типов Восточной Европы. Установить особенности исследуемой группы в соответствии с двумя типологиями. **Методология.** В основе исследования лежат принципы историзма и объективности, были использованы общенаучные (анализ и синтез), исторические (сравнительно-исторический), антропологические и статистические методы. Черепа измерялись по полной краниометрической программе с использованием стандартной методики Р. Мартина, согласно которой указывалась нумерация признаков. В работе использованы компьютерные программы, созданные Б. и А. Козинцевыми в 1991 г. Задействованы 14 краниометрических признаков по Р. Мартину. **Научная новизна.** Впервые была создана общая мужская древнерусская выборка Переяслава, в которую включены 59 черепов. Установлено, что по средним значениям краниометрических признаков, мужскую часть серии можно отнести к долихокранному европеоидному варианту с умеренно широким лицом. Доказано, что после объединения двух мужских краниологических групп из Переяслава, по типологической схеме Т. Алексеевой, переяславчане оказываются в кругу долихокранного, среднелицевого краниологического типа, где находятся северяне, дреговичи, смоленские кривичи, радимичи. Установлено, что по типологии В. Дяченко мужскую группу, некоторым образом, можно отнести к Неопонтийскому краниологическому типу. **Выводы.** При сравнении мужской исследуемой группы XI–XIII вв. с синхронными сериями территории Руси методом многомерного канонического и кластерного анализа отмечено ее сходство с городскими сериями из Любеча, Галича и в меньшей степени Чернигова.

Ключевые слова: антропология, археология, краниометрия, Переяслав, Переяславль Русский, Русь, Среднее Поднепровье, человеческий череп.

Yurii V. Dolzhenko

Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine
Junior Research Fellow (Ukraine)

Craniology of Male Population of Old Rus Town Pereiaslav

Abstract. This article is dedicated to the publication and the comparative analysis of 11 – 12 centuries Pereiaslavl (modern name Pereiaslav) cranial series found during excavations by D. Samokvasov (1877), V. Shcherbakivskiy (1914), and a permanent archaeological expedition of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» under the leadership of M. Tovkailo (2004–2007), D. Teteria (2008–2012), M. Rozdobudko (2014–2016), O. Priadko (2015–2019). **The purpose of the article** is to introduce a new material into scientific domain, provide a general description of Pereiaslav population of 11th – 12th cent. on the background of neighboring ethnic groups from Ukraine and Eastern Europe (synchronistic method), determine the distance between separate cranial series of 11th – 12th cent. with the help of multidimensional canonical and cluster analysis, and to find out the place of 11th – 12th cent. Pereiaslav male population in the system of craniological types of Eastern Europe. This paper attempts to apply two typological approaches to the researched group. **The methodology of the research.** The research is based on the principles of historicism and objectivity, general scientific (analysis and synthesis), historical (comparative-historical), anthropological and statistical methods were used. The skulls were measured according to the full craniometric program using the standard R. Martin method, according to which the numbering of signs was indicated. Computer software developed by B. Kozintsev and O. Kozintsev in 1991 has been used in the research. 14 craniometric traits defined by R. Martin have been involved into the study. **Scientific novelty** of the work is that for the first time, the general male Old Rus selection of Pereiaslav town including 59 skulls has been created. According to the craniometric trait average value, the male part of the series can be classified as dolichocranic Caucasoid variant with moderately broad face. It has been proved that after uniting two male craniological groups from Pereiaslav, its representatives, according to typological scheme by T. Alekseeva, belong to dolichocranic, middle size face craniological type. This is the same type where Siverians, Dregoviches, Smolensk Krivichs, and Radimichs belong to. Grounding on V. Diachenko typology, the male group can be classified to some extent as Neopontic craniological type. **Conclusion.** The comparison of the male researched group from 11th – 12th cent. with synchronic series from Old Rus territory with the help of multidimensional canonical and cluster analysis has shown its similarity to town series from Liubech, Halych and to less extent Chernihiv.

Key words: anthropology, archaeology, craniometry, human skull, Middle Dnipro Territory, Pereiaslav, Pereiaslavl Ruskyi, Rus.

References:

- Abinder, N. (1960). Transverzalnaya uploshchennost litsevogo skeletal [Transversal Flattening of the Facial Skeleton]. *Trudy instituta etnografii AN SSSR – Proceedings of the Institute of Ethnography of the Academy of Sciences of the USSR*, 50, 153–178. [in Russian].
- Alekseev, V., & Debets, G. (1964). *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Craniometry. Methods of Anthropological Studies]*. Moskva: «Nauka», 127 p. [in Russian].
- Aleksjejeva, T. (1969). Antropologhichnyj sklad naselennja davnjorusjkykh mist [Anthropological Compound of Kyiv Rus Cities Inhabitants]. *Materialy z antropologhiji Ukrajiny – Materials on Anthropology of Ukraine*, 4, 73–86. [in Ukrainian].
- Aleksiejewa, T. (1966). Wschodniostowiańskie czaszki z kurhanów plemiennych [Eastern Slawonic Skulls from the Tribal Burial Mounds]. *Materiały i prace Antropologiczne. Zakład antropologii Polskiej Akademii Nauk*, 72, 3–172. [in Polish].
- Alekseeva, T. (1973). *Etnogenez vostochnykh slavyan [Ethnogenesis of Eastern Slavs]*. Moskva: «Izdatelstvo MGU», 330 p. [in Russian].
- Alekseeva, T., & Erenburg, R. (comp). (1979). *Katalog kraniologicheskikh i osteologicheskikh kollektсий instituta i muzeya antropologii MSU (1865–1977) [Catalog of Craniological and Osteological Collections of the Institute and Museum of Anthropology of Moscow State University (1865–1977)]*. Moskva: «Izd. Moskovskogo universiteta», 198 p. [in Russian].
- Brothwell, D. R. (1972). *Digging up Bones*. London: «Trustees of the British museum», 194 p.
- Bružek, J. (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E. (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.

- Buikstra, J., & Ubelaker, D.** (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series, 44*, 206 p.
- Debets, G.** (1948). *Paleoantropologiya SSSR [Paleoanthropology of the USSR]*, IV. Moskva – Leningrad: «Izdatelstvo AN SSSR», 391 p. [in Russian].
- Deryabin, V.** (2008). *Kurs lektsiy po mnogomernoy biometrii dlya antropologov [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists]*. Moskva: «MGU, biologicheskii fakultet», 332 p. [in Russian].
- Djachenko, V.** (1993). Antropologichnyy sklad Kyjeva i jogho okolyci u serednjovichchi (XI–XIII st.) [Anthropological Compound of Medieval Kyiv and Its Outskirts (the 11th – 13th Cent.)]. *Starodavnij Kyjiv. Arkheologichni doslidzhennja 1984–1989.* (pp. 151–156). Kyjiv. [in Ukrainian]
- Dolzhenko, Ju.** (2014). Antropologichnyy sklad davnjorusjkogho Chernigova [Anthropological Composition of Ancient Chernigiv]. *Naukova zbirka: Istorychna antropologhija ta bioarkheologhija Ukrajiny*, 49–84. [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju.** (2015a). Do kraniologhiji davnjorusjkogho naselennja Ljubecha [Concerning Craniology of Ancient Russ Population of Lyubech]. *Naukovi zapysky Ternopil'skogo nacional'nogho pedagoghichnogho universytetu imeni Volodymyra Ghnatjuka. Serija: istorija – Scientific Papers of Ternopil National Pedagogical University Named after Volodymyr Hnatyuk. Series History, 1, 1*, 3–39. [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju.** (2015b). Kraniologhija cherepiv XII–XIII st. iz Perejaslavs'kogo moghyljnyka Ghora [Craniology of XII–XIII Centuries Skulls from Pereyaslav Tomb Gora]. *Arkhivarius. Po rezultatah IV mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Nauka v Sovremennom mire».* *Multidistsiplinarniy nauchnyy zhurnal*, 23–36. [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju.** (2017). Kurghannyj moghyljnyk Lypove XI–XII st. za danymy kraniologhiji [Burial Mound Grave of 11th – 12th Centuries' Lypove According to Craniological Data]. *Istorychna Pam'jatj – Historical Memory*, 36, 122–143. [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju.** (2018a). Davnjorusjkyj kompleks Avtunychi: za danymy kraniologhiji [Ancient Russ Complex of Avtunich: by the Data of Craniology]. *Nizhyn'sjka starovyna – Nizhyn Antiquity*, 26 (29), 79–97. [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju.** (2018b). Antropologichnyy sklad naselennja Pivdenorusjkoji zemli (za danymy etnichnoji kranioskopiji) [Anthropological Composition of the Population of the Southern Russ Land (According to Ethnic Craniology Data)]. *Scriptorium nostrum*, 2 (11), 39–80. [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju.** (2019). Kraniologhija pokhovanykh u davnjorusjkomu moghyljnyku bilja s. Ghushhyn [Craniology of Ancient Rus Burials near Hushchyn Village]. *Arkheologhija*, 3, 98–112. DOI: 10.15407/archaeologyua2019.03.098 [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju.** (2020). Moghyljnyk XII–XIII st. Zhvanecj na Dnistri za danymy kraniologhiji [Zhvanets Burial Field of 11th – 13th Cent. on the Dnister According Craniological Data]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernads'kogo. Serija: Istorychni nauky*, 31 (70), 1, 134–143. DOI: 10.32838/2663-5984/2020/1.23.
- Dolzhenko, Ju., & Prjadko, O.** (2016). Kraniologhija naselennja davnjorusjkogho mista Zhelni [The Population of Old Rus' Town Zhelny after Craniological Materials]. *Naukovi zapysky z Ukrajins'koji istoriji – Scientific Notes on Ukrainian History*, 38, 3–22. [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju., & Pryshhepa, B.** (2016). Antropologichni materialy X–XIII st. pohoryns'kykh mist Doroghobuzha i Peresopnyci [Anthropological Materials of X–XIII Centuries from Towns of Upper Goryn' River Region – Dorogobuzh and Peresopnytsya]. *Materialy doslidzhennja arkheologhiji Zakarpattja i Volyni – Materials of Research of Archeology of Transcarpathia and Volyn*, 20, 165–190. [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Ju., & Veremejchuk, O.** (2015). Naselennja selyshha Liskove XII–XIII st. za danymy kraniologhiji [The XII–XIII's Population of Liskove Village According to Craniological Data]. *Siversshyna v istoriji Ukrajiny – Siversshchyna in the History of Ukraine*, 8, 83–90. [in Ukrainian].
- Dyachenko, V.** (1986). Antropologicheskij sostav srednevekovykh vostochnykh slavyan [Anthropological Compound of Medieval Eastern Slavs]. *Problemy evolyucionnoy morfologii cheloveka i ego ras.* (pp. 234–243). Moskva. [in Russian].
- Dyachenko, V., Pokas, P., & Sukhobokov, O.** (1984). Drevnerusskoe naselenie Levoberezhnoy Ukrainy (po materialam mogilnika u s. Kamennoe) [Ancient Russian Inhabitants of the Left Bank Ukraine (According to the Data of Burial Ground Near Kamennoe Village)]. *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniya na territorii Ukrainy.* (pp. 4–26). Kiev. [in Russian].
- Goncharova, N.** (2011). Formirovanie antropologicheskogo raznoobraziya srednevekovykh gorodov: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropological Variability of Medieval Cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna]. *Vestnik antropologii. Nauchnyy almanakh – Anthropology Bulletin. Scientific almanac*, 19, 202–216. [in Russian].

- .....
- Gromov, A.** (2002). *Antropologiya naseleniya okunevskoy kultury Yuzhnoy Sibiri: Epokha bronzy [Anthropology of the population of the Okunev culture of Southern Siberia (Bronze Age)]*. (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg: B/i, 198 p. [in Russian].
- Jurchenko, O., & Vovkodav S.** (2004). Do pytannja pro isnuvannja Perejaslava v drugij poloviny XIII–XV st. [On the Question of the Existence of Perejaslav in the Second Half of the XIII–XV Cent.]. *Naukovi zapysky z ukrajinskoji istoriji*, 15, 31–37. [in Ukrainian].
- Khartanovich, V., & Chistov, Yu.** (1984). Antropologicheskij sostav srednevekovogo naseleniya Izhorskogo plato [Anthropological Compound of Medieval Population of Izhora Plateau (Apply of Two Models of Combined Analysis in Craniometric Study)]. *Problemy antropologii drevnego i sovremennogo naseleniya Severa Yevrazii*. (pp. 74–105). Leningrad. [in Russian].
- Kolybenko, O.** (2015). *Arkheologhija davnjorusjkogho mista. Navchalnyj posibnyk [Archaeology of the ancient Russian city. Tutorial]*. Perejaslav-Khmeljnyckyj: «FOP Lukashevych O. M.», 200 p. [in Ukrainian].
- Korobushkin, T., & Salivon, I.** (1990). Selskoe naselenie Srednego Pobuzhya IX–XIII vv. (po materialam kurgannykh mogilnikov) [The Rural Population of the Middle Bug Region in the 9th – 13th Cent. (Based on Materials from Burial Mounds)]. *Arkheologiya – Archaeology*, 3, 138–149. [in Russian].
- Kozak, O.** (2000). Antropologhichnyj sklad ta morfofiziologhichni rysy davnjorusjkogho naselennja Serednjogho Podniprovia (za materialamy moghyljnyka Ghryghorivka) [Anthropological Compound and Morphophysiological Features of the Inhabitants of Central Dnieper River Region]. *Arkheologhija*, 1, 67–80. [in Ukrainian].
- Korinnyy, N.** (1992). *Perejaslavskaya zemlya X – pervaya polovina XIII veka [Pereiaslav Land in 10th – 1st Half of 13th Cent.]*. Kiev: «Naukova dumka», 312 p. [in Russian].
- Martin, R.** (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende [Textbook on Anthropology. In a Systematic Representation. With Special Consideration of Anthropological Methods for Students, Doctors and Explorers]*. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena: «Verlag von Gustaf Fischer», 1062 S. [in German].
- NA IA NANU** – Nacionalnyj arkhiv Instytutu arkheologhiji Nacionalnoji akademiji nauk Ukrainy [National Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Orlov, R., Motsya, A., & Pokas, P.** (1985). Issledovaniya letopisnogo Yureva na Rosi i ego okrestnostey. *Zemli Yuzhnoy Rusi v IX–XIV vv. [Studies in Annalistic Yuriiv on Ros and Its Outskirts. (Istoriya i arkheologiya): Sbornik nauchnykh trudov*. (pp. 30–61). Kiev. [in Russian].
- Pokas, P.** (1988). Antropologicheskaya kharakteristika pogrebeniy [Anthropological Characteristics of Burials]. V: Maksimov, Ye., Petrashenko, V. *Slavyanskije pamyatniki u s. Monastirek na Srednem Dnepre*. (pp. 135–137). Kiev. [in Russian].
- Pokas, P., Osadchij, Je., & Pryjmak, V.** (2007). *Zelenyj Ghaj [Zelenyi Hai]*. Poltava. [in Ukrainian].
- Prjadko, O., Pavlyk, O., Teterja, D., Jurchenko, O., & Dolzhenko, Ju.** (2020). Doslidzhennja na Skhidnij okolyci m. Perejaslav [Research on the Eastern Outskirts of Perejaslav]. *Arkheologhichni doslidzhennja v Ukraini 2019 – Archaeological research in Ukraine 2019*, 113–115. [in Ukrainian].
- Rozdobudjko, M.** (2008). Rannjoslovjansjki pam'jatky Perejaslavsjkogho livoberezhzhja pershoji poloviny I tys. n. e. [Early Slavic Monuments of the Perejaslav Left Bank of the First Half of the 1st Millennium BC]. *Naukovi zapysky z ukrajinskoji istoriji – Scientific Notes on Ukrainian History*, 20, 14–23. [in Ukrainian].
- Rozdobudjko, M., & Prjadko, O.** (2015). Doslidzhennja na terytoriji nacionalnogho Istoryko-Etnografichnogho zapovidnyka «Perejaslav» [Research on the territory of the national Historical and Ethnographic Reserve «Perejaslav»]. *Arkheologhichni doslidzhennja v Ukraini 2014*. (pp. 104–105). Kyjiv. in Ukrainian].
- Rudych, T.** (1998). Antropologhichnyj sklad naselennja davnjogho Ghalycha [Anthropological Composition of the Population of Ancient Halych]. *Ghalych ta Ghalyckja zemlja*. (pp. 119–124). Kyjiv – Ghalych. [in Ukrainian].
- Rudych, T.** (1999). Do pytannja pro antropologhichnyj sklad naselennja Ukrainy X–XIII st. Za materialamy rozkopok mista Vozvjaghelj [On the Issue about Anthropological Compound of Population of Ukraine in the 10th – 13th Cent. (According to Materials from the Excavations of Vozviagel Town)]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographic Notebooks*, 6, 794–803. [in Ukrainian].
- Rudych, T.** (2003). Antropologhichnyj sklad naselennja davnjorusjkogho mista Vozvjaghelj [Anthropological composition of the population of the ancient n city of Vozvyagel]. *Starozhytnosti I tysjacholittja nashoji ery na terytoriji Ukrainy. Zbirka naukovykh pracj* (pp. 135–142). Kyjiv. [in Ukrainian].
- Rudych, T.** (2005). Antropologhichnyj sklad naselennja moghyljnyka davnjorusjkogho doby na vul. Patorzhynskogho, 14 u m. Kyjevi [Anthropological Composition of the Population of the Cemetery

- of the Ancient Era on the Str. Patorzhynskoho, 14 in the City of Kyiv]. *Arkheologichni doslidzhennja v Ukrajinі 2003–2004*, 420–424. [in Ukrainian].
- Rudych, T.** (2007a). Antropologichni materialy z rozkopok moghyljnyka na okolyci m. Perejaslava-Khmeljnyckogho [Anthropological Materials from the Excavations of the Cemetery on the Outskirts of Perejaslav-Khmelnytsky]. *Arkheologichni doslidzhennja v Ukrajinі 2005–2007 rr. – Archaeological research in Ukraine 2005–2007*, 9, 52–54. [in Ukrainian].
- Rudych, T.** (2007b). Naselenye Levoberezhnoj Ukrainy v drevnerusskoe vremja (po materialam moghyljnyka Perejaslav-Khmeljnyckij) [The Population of the Left-Bank Ukraine in Old Russian Time (Based on Materials From the Perejaslav-Khmelnytsky Burial Ground)]. *Vestnyk antropologhyi – Gerald of Anthropology*, 15, 2, 400–406. [in Russian].
- Rudych, T.** (2008). Do pytannja pro antropologichnyj sklad naselennja Livoberezhnoji Ukrainy davnjoruskoho doby (za materialamy z moghyljnyka na okolyci Perejaslava-Khmeljnyckogho) [On the Issue of the Anthropological Composition of the Population of the Left Bank of Ukraine of the Ancient Russian Era (According to Materials from the Cemetery on the Outskirts of Perejaslav-Khmelnytsky)]. *Naukovi zapysky z ukrajinskoji istoriji*, 20, 96–103. [in Ukrainian].
- Rudych, T.** (2012). Antropologichnyj sklad naselennja davnjoruskykh mist Serednjogho Podniprova [Anthropological Composition of the Population of Ancient Russian Cities of the Middle Dnieper Region]. *Arkheologhija – Archaeology*, 2, 36–48. [in Ukrainian].
- Rudych, T.** (2014). *Naselennja Serednjogho Podniprova I–II tysjacholittja za materialamy antropologhiji* [Population of Central Dnipro River Region in the 1st–2nd Mill. According to Anthropological Data]. Kyjiv: «Majdan», 295 p. [in Ukrainian].
- Rudych, T.** (2016). Antropologichnyj material iz rozkopok moghyljnyka davnjoruskoho doby Luka (Kuchary) [Anthropological Material from Excavations at Luka (Kuchary), an Ancient Rus Burial Ground]. *Arkheologhija – Archaeology*, 1, 42–52. [in Ukrainian].
- Salyvon, I.** (1971). Kraniologichna kharakterystyka serednjovichnogho naselennja m. Novohrudka [Craniological Characteristic of Medieval Population of Novohruok Town]. *Materialy z antropologhiji Ukrainy – Materials on anthropology of Ukraine*, 5, 92–110. [in Ukrainian].
- Samokvasov, D.** (1908). *Mogily ruskoj zemli* [The Graves of the Russian Land]. Moskva: «Sinod. Tip.», 276 p. [in Russian].
- Sankina, S.** (2000). *Etnicheskaja istorija srednevekovogo naseleniya Novgorodskoj zemli po dannym antropologii* [Ethnic History of Medieval Population of Novgorod Land according to Anthropological Data]. Sankt-Peterburg: «Dmitriy Bulanin», 109 p. [in Russian].
- Sankina, S., & Moiseev, V.** (2006). Aleksandr Grigorevich Kozintsev [Aleksandr Grigorevich Kozintsev]. *Personalija. Antropologicheskij forum – Personalija. Anthropological forum*, 5, 459–462. [in Russian].
- Sedov, V.** (1974). Slavyane Srednego Podneprova (po dannym paleoantropologii) [Slavs of the Middle Dnieper region (according to paleoanthropological data)]. *Sovetskaja Etnografiya – Soviet Ethnography*, 1, 16–31. [in Russian].
- Teterja D., & Prjadjko O.** (2018). Gruntovi moghyljnyky v mistobudivnomu prostori Perejaslava Rusjkogho [Soil Burial Grounds in the Urban Space of Perejaslav Rusky]. *Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhennjakh. Materialy krughlogho stolu* (31 travnja 2018 r., m. Perejaslav-Khmeljnyckij). (pp. 35–41). Perejaslav-Khmeljnyckij. [in Ukrainian].
- Tovkajlo M., Buzjan Gh., Teterja D., & Jurchenko O.** (2008). Perejaslavs'kyj davnjoruskyj ghruntovyj moghyljnyk [Perejaslav Ancient Russian Soil Burial Ground]. *Materialy doslidzenj 2007 r. Zbirnyk naukovykh statej – Materials of Research in 2007. Collection of Scientific Articles*, 2, (4), 43–53. [in Ukrainian].
- Tovkajlo M., & Teterja D.** (2017). Perejaslavs'kyj ghruntovyj moghyljnyk davnjoruskogho chasu za materialamy doslidzenj 2013 roku [Perejaslavian Soil Burial Ground of Ancient Russian Times According to the Research Materials of 2013]. *Naukovi zapysky NIEZ «Perejaslav» – Scientific Papers of NHEP «Perejaslav»*, 11 (13), 164–175. [in Ukrainian].
- Ubelaker, D. H.** (1989). *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington: «Taraxacum», 172 p.
- Vallois, H. V.** (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile [Life Duration of Human Fossiles]. *L'Anthropologie*, 47, 499–532. [in French].
- Velikanova, M.** (1975). *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya* [Paleoanthropology of the Region between Prut and Dniester]. Moskva: «Nauka», 284 p. [in Russian].
- Veremeychik, Ye., & Dolzhenko Yu.** (2013) Mogilnik XII–XIII vv. na Zamkovoy gore v Lyubeche (po materialam raskopok 2010–2012 gg. [Burial Ground of the 12th – 13th Cent. on the Castle Mound in Luibech]. *Chelovek v okruzhayushchey srede: etapy vzaimodeystviya. 5-ya mezhdunarodnaya konferentsiya «Aleksievskie chteniya» pamyati akademikov T. I. Alekseevoj i V. P. Alekseeva (6–8 noyabrya 2013 g.)*. Tezisy (p. 18). Moskva. [in Russian].

- .....
Vyrsjkyj, D., & Vortman, D. (2011). Perejaslav-Khmeljnyckyj [Pereiaslav–Khmelnysky]. Ed. V. A. Smolij, *Encyklopedija istoriji Ukrajinu* (u 10 t. T. 8. Pa – Prik, pp. 149–152). Kyjiv. [in Ukrainian].
- Zinevych, Gh.** (1962). Do antropologhiji Shestovycjkogho moghyljnyka [Concerning Anthropology of Burial Ground in Shestovytsia]. *Materialy z antropologhiji Ukrajinu – Materials on anthropology of Ukraine*, 2, 37–47. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.03.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.04.2021 р.